

Գ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

(Անդամ Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի)

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱ

Ա.—ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Գրիգոր Տղան գրական ասպարեզ է իջել ժԲ-դարի վերջին քառորդում Կիլիկիայում և նա այդ շրջանի հայ գրականության աչքի ընկնող և հետաքրքրական դեմքերից մեկն է։ Նրա գրական, եկեղեցական և հասարակական գործունեությունն սկսվում է Ներսես Շնորհալու մահից անմիջապես հետո։ Ներսես Շնորհալին և Գրիգոր Տղան իրենց աշխարհայացքի և ստեղծագործությունների ընդհանուր գծերով շատ նմանություններ ունեն։ Եկեղեցական միության խնդրում նրանց բուն ազդերը, գրական ուղղությունը, ստեղծագործական եղանակները, անգամ ոճը, հասարակական-քաղաքական ասպարեզներում նրանց գործունեության նպատակը իրար շատ մոտ են ու հարազատ։ Թեև Գրիգոր Տղան հայ միջնադարի ուշագրավ հեղինակներից է, հաճախ է նրա անունը հիշատակվում մեր ձեռագրերում ու հիշատակարաններում որպես բանաստեղծ, հրապարակախոս և կրոնական-հասարակական գործիչ, սակայն նրա կյանքն ու գրական վաստակներն առ այսօր ոչ միայն ամբողջապես, այլ մասնակի կերպով անգամ դեռևս ուսումնասիրության առարկա չեն դարձել։ Գրիգոր Տղան մեր միջնադարի բոլորովին չհետազոտված և մեր հասարակությանը տակավին անծանոթ գրողներից է։ Հայ հին գրականության պատմության հեղինակները (Հ. Գ. Զարբանյան, Ն. Ս. Մանուկյան, Ա. Փափաջյան, Մ. Արեղյան և ուրիշները) իրենց գործերում միայն հիշում են Գրիգոր Տղայի անունը Ներսես Շնորհալու և Ներսես Լամբրոնացու շարքում, նշում, որ նա գրել է մի ողբ «Վասն առմանն Երուսաղէմի» և մի-երկու թուղթ էլ եկեղեցիների միության վերաբերյալ և ուրիշ ոչինչ։ Ավելի ընդարձակ խոսվում է այս հեղինակի մասին Հ. Մ. Չամչյանի, Հ. Ղ. Ալիշանի, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյա-

նի գործերում, որպես միայն եկեղեցական եռանդուն գործիչ և բարեպաշտ ու գործունյա հայրապետ։ Մինչդեռ մեր հին պատմագիրներն ու գրողները (Կիրակոս Գանձակեցի, Սամվել Անեցի, Մատթեոս Ուտայեցի, Սմբատ Սպարապետ, Վահրամ Բարունի, Ներսես Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկևռացի և ուրիշները) ակնածանքով ու գովասանքով են խոսում նրա գրական և հասարակական գործունեության մասին, որին, Ներսես Շնորհալուց հետո, նշանավոր գրական դեմքերից մեկն են համարում։ Տղայի գրչին են պատկանում բազմաթիվ արձակ թղթեր, տասնյակից ավելի չափածո տարբեր գործեր՝ բարոյակիրթական, մանկավարժական, պատմա-քաղաքական բովանդակությամբ։ Նա ունի նաև մի քանի մեծ և փոքր պոեմներ, մանկական գրվածքներ և այլն։

Այս ուսումնասիրության մեջ աշխատել ենք, Նրեանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռագրերի ընթերցման և նոր տվյալների հիման վրա, ընդգրկել Գրիգոր Տղայի մեծ հայտնի բոլոր արձակ և չափածո գործերը և փորձել ենք վեր հանել դրանց զաղափարական և գեղարվեստական նշանակությունն ու արժեքը։ Նպատակահարմար ենք համարել հեղինակի երկերը բաժանել երկու խմբի՝ արձակ թղթեր և չափածո տարբեր բանաստեղծություններ։ Առաջին խմբի մեջ մտնող այն թղթերը, որոնք վերաբերում են Հայ և Հույն եկեղեցիների միության խնդրին, քննության ենք ենթարկել Գրիգոր Տղայի ազգային-հասարակական գործունեության վերաբերող գլխում, ըստ որում այս թղթերի այն մասերը, որոնք չեն վերաբերում միության խնդրին, քննված են արձակի բաժնում, մյուս թղթերի հետ ընդհանրապես։

Չափածո երկերի բովանդակությունն ու բնույթը նկատի ունենալով, բաժանեցինք երեք մասի։

Առաջին մասի մեջ մտնում են ծավալով տարբեր մեծ ու փոքր այն բոլոր ոտանա-

վորենբեր ու պոեմները, որոնք ունեն կրոնա-բարոյակրթական և մանկավարժական բնույթ, իհարկե ոչ բոլորովին զերծ աշխարհիկ կյանքի արտահայտություններից, որի վրա մենք առանձին ուշադրություն ենք դարձրել և ձգտել ցույց տալ, բնագրից բերված փաստերով: Այս խմբի մեջ մտնող գործերը Գրիգոր Տղայի չափածոյի գերակշռող, մեծ մասն են կազմում:

Երկրորդ մասի մեջ մտնում են Սողոմոնի առակների և Ներսես Շնորհալու հետևողությունները գրված 10—11 ոտանավոր, որոնք ընդհանուր անունով ձեռագրերում կոչվում են «կտակ»: Այս ոտանավորները վերլուծելու հետ զուգընթաց, վեր են հանվել հեղինակի մանկավարժական, բարոյակրթական, դաստիարակչական հայացքները և կրած ազդեցությունը:

Վերջին մասում միայն «Ողբ վասն առմանն Երուսաղէմի» մեծ պոեմն է, որը Գրիգոր Տղայի չափածոյի գլուխ-գործոցն է հանդիսանում: Նախքան այս պոեմի վերլուծումը, անհրաժեշտ համարեցինք համառոտակի պատմական մի թուղթիկ ակնարկ նետել մեր հին գրականության մեջ եղած ողբերի ժանրի առաջացման, զարգացման և Երուսաղեմի պատմական անցյալի վրա, որոնք սեռորոշ են կապված են պոեմի էության հետ և հեշտացնում նյութի վերլուծական աշխատանքները:

Գրիգոր Տղայի գրչին պատկանող արձակի և չափածոյի բաժիններում, առանձին նյութի վրա և բնագրերից բերված քաղվածքների համեմատություններ, ցույց ենք տվել Գրիգոր Նարեկացու և մանավանդ Ներսես Շնորհալու գործերի թողած ազդեցությունը:

Գրիգոր Տղայի գործերից շատերը տակավին մնում են ձեռագիր վիճակում, որոնք արձակի և չափածոյի ուշագրավ նմուշներ են և արժանի լուրջ հետազոտության: Գրիգոր Տղան հանդես եկավ որպես գրող բանաստեղծ, որի երկերը պարունակում են գրական և պատմական խոշոր արժեք: Մեզ հետաքրքրող շրջանում Կիլիկիայում ստեղծված հասարակական, քաղաքական պայմանները, հայկական ինքնուրույն իշխանության սուղակությունը, բուն Հայաստանի և Եվրոպական երկրների շփումները բարենպաստ հող ստեղծեցին հայ մշակութի, ազգային արվեստի ու գրականության զարգացման համար:

Արդեն համարյա մի դար էր անցել այն ժամանակից, երբ Ռուբեն Ա-ը Տավրոսի Սև լեռների վրա հիմք էր դրել հայկական ինքնուրույն իշխանության: Թե՛ Ռուբենը և թե՛ հետագայում նրան հաջորդող Ռուբինյանները

մեծ եռանդով աշխատում էին պահպանել և ամրապնդել լեռնային այդ փոքրիկ ազգային իշխանությունը: Ռուբինյանները Կիլիկիայում հաստատեցին պետական կենսունակ կարգեր, կատարեցին մի շարք բարեփոխումներ՝ իշխանությանը արդիական և քաղաքակիրթ կերպարանք տալու նպատակով: Սակայն այդ ամենը ձեռք բերվեց երկար տասնամյակների ընթացքում, համառ պայքարների և ծանր ձգնաժամերի գնով: Գրիգոր Տղայի ապրած ժամանակը համընկնում է Մլեհի (1170—1175), Ռուբեն Բ-ի (1175—1185) և Լևոն Բ-ի իշխանապետության շրջանների հետ, տարիներ, որոնք լի են ազգային ծանր մաքառումներով: Մլեհի իշխանությունը կարճատև եղավ, միայն 5 տարի: Հուլյանն ու խաչակիրները ամեն կերպ ձգնում էին նվաճել Կիլիկիան և վերացնել հայկական իշխանությունը: Մլեհը ստիպված էր բարեկամական հարաբերությունների մեջ մտնել հարևան նույնիսկ ոչ քրիստոնյա պետությունների հետ՝ երկրի անկախությունը փրկելու համար:

Մլեհի իշխանապետության ժամանակ, Լամբրոնի Օշինյանները ըմբոստացան Ռուբինյանների դեմ: Սկսվեց ազգամիջյան մի կռիվ: Թեև Մլեհը շրջահայաց գործիչ էր, քաջարի կռիվող և բարեկարգիչ, բայց չկարողացավ երկար մնալ իշխանության գլուխ: Խաչակիր ասպետների և հունամուկ հայ իշխանների ձեռքով նա սպանվեց դժբախտաբար: Մլեհին հաջորդեց Ստեփաննի անդրանիկ որդին՝ Ռուբեն Բ-ը: Վերջինիս տասնամյա տիրապետության շրջանում Կիլիկիան գտնվում էր համեմատաբար խաղաղ պայմաններում: Լևոն Բ-ին հաջողվեց մաքրել լեռնային և դաշտային Կիլիկիան օտար նվաճողներից և ապահովել իր իշխանության սահմանները: Այս բարեբեք երկրի աշխարհագրական դիրքը, Եվրոպական երկրների հետ ունեցած առևտրական, քաղաքական և մշակութային հարաբերությունները մի կողմից, հայ պետական գործիչների դիվանագետ, շինարար և քաջարի գործունեությունը մյուս կողմից պայմաններ հանդիսացան Ասիայի անկյուններից մեկում ստեղծելու քաղաքակիրթ մի պետություն, ըստ ամենայնի նման Եվրոպական ժամանակակից առաջադեմ պետություններին: Սակայն Կիլիկիան իր ապրած հայկական կյանքով ու հաջողություններով կտրված էր մայր երկրից՝ բուն Հայաստանից: Հիբադի, Թեպետ այս երկու երկրները աշխարհագրական դիրքով իրարից հեռու էին, թույլ էր նրանք միջև կենդանի կապը, սակայն Մեծ Հայքի հայրենասիրական կյանքը, մշակութային և քաղաքական կապերը գոտեպնդում էին Կիլիկիայի հայ ժողովրդին և զորավիգ հանդիսանում նորանոր

հաջողությունների համար, թե՛ պետական և թե՛ մշակութային ասպարեզներում:

Այն ժամանակ, երբ Լեոն Բ-ը ձեռք էր բերել միջազգային անուն, օրավոր ընդարձակվում էին Կիլիկիայի սահմանները և ամրապնդվում, Արևելյան Հայաստանում էլ, Զաքարյանների օժանդակությամբ, հայ ժողովուրդը սելջուկ բռնակալներից ետ էր վերցնում բռնազրաված հողերն ու քաղաքները և վերականգնում ազգային պետությունը:

Զաքարյանների և Լեոն Բ-ի հաջողությունները տեղի էին ունենում միաժամանակ:

Կիլիկիայի հատվածը իր պետական, մշակութային և ընդհանրապես ազգային կյանքով միշտ էլ սիրով կապված է մնում մայր երկրի հետ: Կիլիկիայի ոչ միայն պետական, այլև մշակութային դարկերակն էլ միշտ խփել է բուն Հայաստանի կյանքով: Զաքարյանների տիրապետությունների ժամանակ, Արևելյան Հայաստանում պայծառացում և իրենց գիտնական վարդապետներով մեծ համբավ են ձեռք բերում Սանահնի, Հադրատի, Գետիկի, Կայնո, Հադարծնի և այլ բազմաթիվ վանքեր՝ վանական տարբեր դպրոցներով: Արևելյան Հայաստանի օրինակով և ազդեցությամբ Կիլիկիա գնացող վարդապետների օժանդակությամբ, այդ կարգի վանքեր ու վանական դպրոցներ հիմնվում ու բազմանում են նաև Կիլիկիայում:

Իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում հայ գրական կյանքը Կիլիկիայում ԺԲ դարի երկրորդ կեսում, առանձնապես վերջին քառորդում:

Սելջուկների արշավանքների հետևանքով, Հայաստանը վերածվել էր ավերակների: Խախտվել և կանոնընթաց հունից դուրս էր եկել երկրի ոչ միայն տնտեսական, այլև նրա հոգեկան ու մտավոր կյանքը: Աստանդական վիճակի մեջ էր իր ժողովրդի հետ նաև հայոց Կաթողիկոսարանը՝ ժամանակի գրական, մտավոր կյանքի կենտրոնը, որը շուրջ 150 տարի Հոռմուզյան մշակույց հետո, տեղափախվեց Սիս: Մի քանի անմատույց վանքեր, որոնք թառել էին ասպատակների ճամբաներից հետո գտնվող լեռներին կամ ծվարել մութ անտառներում, իրենց գրասեր, գիտնական վարդապետներով, ավարից ու կրակից փրկեցին մեր ազգային մշակույթի ամփոփող մագաղաթի մատյանները, գրեցին նորերը, ընդօրինակեցին ու տարածեցին եղածները: Զաքարյանների տիրապետության ժամանակ Արևելյան Հայաստանում և Ռուբինյանների օրով Կիլիկիայում այդ վանքերը հանդիսանում էին մեր մշակույթի ու գրականության կենտրոնները, որոնց լույսը քանի գնում այնքան պայծառացնում ու տարածվում էր միջնադարյան խավարում: Այս հաստատությունները միջնադարյան Հայաստանում

նում կոչվել էին ոչ միայն բարեպաշտություն բարոյեցու կամ միայն ամրապնդելու համար, այլև դրանք եղել են ժամանակի գիտություն, արվեստի ու գրականության վայրեր: Կիրակոս գանձակեցիի պատմում է, թե Արևելյան Հայաստանում Զաքարյանները և որոշ հայ իշխաններ ինչպիսի՝ եռանդով ու արագությամբ վերականգնում էին սելջուկների ձեռքով ավերված վանքերը, կառուցում նորերը և ընդհանրապես լուրջ կերպով զբաղվում վանական-դպրոցական շինարարությամբ: «Եւ այսպէս յաջողեցաւ նոցա ի վերուստ, յաղթութիւն նոցա, զի համբաւ քաջութեան նոցա եւ ընդ բազում գաւառս... շինեցան բազում վանորայք, որք ի վաղուց ժամանակէ անտի աւերեալ էին ի հինիցն Իսմայէլի, վերստին նորոգեցան եկեղեցիք, և պայծառացան դաշտք պաշտօնէից, շինեցան և նոր վանորայք, եկեղեցիք, որ ի հնոցն չէ էին լեալ վանքս»:

Վանքերն ու վանական դպրոցները նույն թափով ու եռանդով ծաղկում էին նաև Կիլիկիայում: Հիշենք այդ նշանավոր վանքերից մի-երկուսը, որպես գրական կենտրոններ:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Կիլիկիայում վանական-ուսումնական աչքի ընկնող հաստատություններից է Դրազարկի վանքը, ոչ այնքան հեռու Սիս մայրաքաղաքից: Այս վանքը գոյություն է ունեցել նախքան Ռուբինյանների իշխանությունը: ԺԲ դարում Թորոս Ա-ը վերանորոգեց այն, որի համբավը ավելի բարձրացրին այդ վանքի հռչակավոր գիտնականներ Գեորգ, Մեղրիկ և Կիրակոս վարդապետները: Վերջիններս վանքի դպրոցի աչքի ընկնող ուսուցիչներն են եղել, որոնք միաժամանակ զբաղվել են Հին ու Նոր Կտակարանների ուսումնասիրությամբ և դրա համար էլ, ինչպես հաղորդում է Հ. Ղ. Ալիշանը, վանքի դպրոցը բնորոշվել է որպես «տեղի իմաստասիրաց և ուսումնասիրաց»: Բացի այդ, Դրազարկը հայտնի է նաև որպես հանգստարան-դամբանատուն: Այստեղ են թաղված Թորոս Ա, Բ և Գ իշխանները, Ռուբեն Բ-ը, Հեթում Ա-ը, Զապել Ա-ը, Լեոն Բ թագավորի երեք որդիները՝ Ստեփանեն, Ալինախն ու Օշինը, Մեղրիկ, Կիրակոս, Գեորգ վարդապետները և Գրիգոր Տղան:

Մշակութային և գրական կենտրոն է եղել Լամբրոնի հայ իշխանների պատկանող Սկեռա վանքը՝ իր «լսարան» դպրոցով: Այս վանքը այնքան հին չէ, որքան Դրազարկը: Օշին իշխանի ջանքերով այն հիմնադրվել է Լամբրոնի բերդի հետ և այնուհետև միշտ ե-

1 Կիրակոս Դանձակեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Երևան, 1961, էջ 163—164 (աշխատասիրության Կարո Մելիք-Օհանջանյանի):

ղել է Օշինյանների խնամատարության և իրավասության ներքո: Սկզբում վանքում են կրթվել և դաստիարակվել ներսես Լամբրոնացին, ապա Գրիգոր Սկևռացին, Գևորգ Երզնկացին, երաժշտագետ Սիմեոն վարդապետը, Թովմաս գեղագիր գրիչը և շատ ուրիշներ: Վանքի դպրոցն ունեցել է ձեռագրերի և «հարց գործոց» հարուստ մատենադարան: Այս վանքում իրենց մատենագրական շնորհքով փայլեցին Լամբրոնացու աշակերտներից ողբագիր Խաչատուրը, «Հարանց վարք» գիրքը հավաքող և խմբագրող Գևորգը, ուսուցիչներ Գրիգորն ու Բարսեղը, մյուս Բարսեղ քահանան, Հովհաննեսը և Բարթողիմեոսը, մյուս Գևորգը, Մխիթար և Մարկոս վարդապետները, Ստեփանոս Սկևռացին², Ստեփանոս դպիրը և ուրիշ բանասեր և գիտնական շատ վարդապետներ:

Բացի վերոհիշյալ վանքերից, ուսման ու գիտության վայրեր են եղել, ոչ պակաս նշանավոր գիտնականներով, նաև Գոնբերի, Կրակա, Անդրեսայանց և շատ ուրիշ վանքեր:

Թե՛ Արեւելյան Հայաստանի և թե՛ Կիլիկիայի վերահիշյալ վանքերում ու նրանց կից դպրոցներում, կրոնական-աստվածաբանական առարկաների կողքին, դասավանդվում էին նաև գիտություններ, փիլիսոփայություն և արվեստ: Այնուամենայնիվ կարևոր տեղ էր գրավում գրականության մեջ կրոնա-դավանաբանական ճյուղը, որը զարգանում էր իր տարբեր տեսակներով: Այս երևույթը բացատրվում է նրանով, որ ԺԲ դարի երկրորդ կեսերին, տակավին ներսես Շնորհալու ժամանակ, հույներն առաջ քաշեցին միութայն խնդիրներ (որոնց հետ կապված էին նաև դավանաբանական մի քանի հիմնական հարցեր), և սրանք իրենց արտահայտությունը գտան նաև գրականության մեջ, հաճախ արձակ, երբեմն էլ լափածո ձևերով: Դավանաբանական արձակը, որպես գրական նոր տեսակ, երևան եկավ մեծ մասամբ թղթերի և նամակների ձևով, որոնց հիմքը դրել էր Շնորհալին: Այնուհետև, մի կողմից երկրի ներքին կյանքը, մյուս կողմից էլ արևմտյան քրիստոնյա երկրների ու թուրք-արաբական ժողովուրդների հետ ունեցած մերձավորությունն ու շփումը, ինչպես նաև առևտրական և մշակութային կապերը ազդակ հանդիսացան և զարկ տվեցին նաև գրական նոր տեսակների ծնունդին: Շնորհալուի ու զարգացմանը:

Այս շրջանում, գրականության զուգընթաց, առաջ են գալիս նաև գիտական և օ-

րենսդրական գրվածքներ (Մխիթար Հերացի, Մխիթար Գոշ, Ներսես Լամբրոնացի և ուրիշներ): Գրականության և գիտության հարստացման բնագավառում նկատելի դեր են խաղում նաև թարգմանական գրվածքները: Վերջիններիս ազդեցության տակ մի կողմից հարստանում էր ազգային ինքնությունը գրականությունը, մյուս կողմից էլ հայ ժողովուրդը ծանոթանում էր ազգային գիտության ու գրականության: Թարգմանական ու հարեւան ազգերի գրականությունը հաղորդակից լինելու գործին դեռևս ԺԱ դարից Գրիգոր Մագիստրոսը և ապա Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը մեծ տեղ էին տալիս: Այս ուղղության հետևեցին նաև Գրիգոր Պահլավունին, Ներսես Շնորհալին, Գրիգոր Տղան, հետագա գրողներից Մխիթար Հերացին, Ներսես Լամբրոնացին և Մխիթար Գոշը:

Թարգմանական գրականության մեջ այս դարում բացառիկ մեծ տեղ է գրավում Ներսես Լամբրոնացին. սա թարգմանեց Անդրեսաս Կրետացու գրած Հովհաննու Հայտնության մեկնությունը, Նեղոսի «Վասն Պատրիարքական Աթոռոց», Բենեդիկտոսի «Սահմանք կրոնատրաց» գործերը, Գևորգ Սկևռացու խմբագրած «Հարանց վարք»-ում եղած «Խրատք ճգնաւորաց» մասը և այլն: Լամբրոնացին չի բավականացել միայն հոգևոր, կրոնական բնույթ կրող գործերի թարգմանությամբ: Նրա թարգմանությունների մեջ կարևոր են նաև «Իւզպնդական օրէնսգիրք», «Ջինուորական օրէնք» և «Թաղաւորօրէնք» գործերը, որոնք թարգմանվեցին Լեոն Բ թագավորի և Գրիգոր Տղայի խորհրդով: Բացի այդ ամենից, Լամբրոնացին էր հունարենից և լատիներենից թարգմանում արքունական և հայրապետական թղթերը, որոնք վերաբերում էին միջազգային հարաբերություններին, եկեղեցիների միության խնդիրներին և այլն: ԺԲ դարի գրականության մեջ ավելի զարգացավ ու տարածվեց մի հին գրական տեսակ ևս, որը կրում էր «հովվական թուղթ» անունը: Գրական այս տեսակը սերտորեն կապված էր Կիլիկիայի հայ իրականության հետ: Հայ ժողովուրդը բաժանված էր երկու մեծ հատվածների՝ արեւելյան և արևմտյան: Ինչպես հայտնի է, Հայրապետանոցը գտնւում էր Կիլիկիայում: Ամենայն Հայոց Հայրապետը ի վիճակի չէր կենդանի կապ պահելու ժողովրդի հետ, չէր կարող շրջել ու քառողով, որովհետև աշխարհագրական և քաղաքական պայմանները արգելք էին հանդիսանում: Ելնելով այս դրությունից, Կիլիկիայի հայոց հայրապետները, առանձնապես Ներսես Շնորհալին, ապա և նրա հաջորդները, լայն տեղ էին տալիս «հովվական թուղթ» կոչված նամակներին, որպիսի ձևը հետա-

² Հստ Ստեփանոս Օրբելյանի, Ստեփանոս Սկևռացի իր նախնական կրթությունը Սյունյաց աշխարհում ստանալուց հետո, ինչպես արեւելյան վարդապետներից շատերը, զնացել է Կիլիկիա՝ ուսումը շարունակելու:

գայում ավելի գործածվեց ու զարգացավ, որպես գրական նոր տեսակ:

Սկսած ԺԲ դարագլխից, Սարկավագ վարդապետը հայ գրականության մեջ արդեն մտցրել էր առողջ, կենսունակ մի տեսություն, այն է, որ արվեստը պիտի լինի բնական և սերտորեն կապված բնության հետ: Արևելյան Հայաստանի մեծատաղանդ բանաստեղծի այս տեսությունը նրա կրտսեր ժամանակակիցը՝ մեծ բանաստեղծ Ներսես Շնորհալին ոչ միայն ընդունեց, այլև կիրառեց իր բազմատեսակ ստեղծագործություններում: Շնորհալին էլ իր հերթին սիրեց ու երգեց բնությունը, գրեց հատուկ բնագիտական մի պոեմ՝ «Յաղագս երկնից և զարդուց նորա» վերնագրով: Իր բազմաթիվ մանր ու խոշոր արձակ և չափածո երկերի մեջ, նա լայն տեղ տվեց բնությունից վերցրած ուղղակի և այլարանական պատկերներին: Հարյուրավոր հանելուկներ նա մշակեց ժողովրդից, բնությունից և տիեզերքից վերցրած թեմաներով՝ ղեկի աշխատանքն ու բնությունը մարդկանց մեջ սեր առաջացնելու նպատակով: Շնորհալին ավելի ևս զարգացրեց Սարկավագ վարդապետի ձևերով շարականների մեջ մտցրած հայրենասիրությունը: «Ողբ Նդեսիոյ» աշխատության մեջ և որոշ շարականներում և արձակ թղթերում, Շնորհալին գրսևորեց հայրենասիրություն և իրական կյանք:

Ոչ անհայտ գրական մշակներ են եղել նաև Կարմիր վանքում, Ստեփան Մանուկ գիտնականի ձեռքի տակ դաստիարակված, Ներսես Շնորհալու դասընկերներ Սարգիս Շնորհալին և Իգնատիոս Շնորհալին:

Այդ դպրոցի գրասեր, քերթելու ընդունակություն ու շնորհ ունեցող վարդապետները կոչվում էին Շնորհալի: Սարգիս Շնորհալին գրական աշխատանքով էր զբաղվում Քարաշիթի վանքում, իսկ Իգնատիոսը՝ Սև լեռան Շափիրի կոչված անապատում: Գիտնական Ստեփան Մանուկի հանձնարարությամբ և ղեկավարությամբ, այս երկու Շնորհալիները կատարում էին թարգմանական և մեկնողական աշխատանք:

Թե՛ Արևելյան Հայաստանի և թե՛ վերևում հիշված բազմաթիվ վանական դպրոցներն էին հանդիսանում մեր ազգային մշակութի առաջնորդ ուժը: Այդ դպրոցներում, աստվածաբանության և փիլիսոփայության հետ իրասին, զարգանում էին նաև գրական կամ աշխարհիկ գիտություններ՝ մաթեմատիկա, տիեզերագիտություն, տոմարագիտություն և այլ առարկաներ: Որոշ քաղաքներում ու վայրերում բացվել էին նաև աշխարհիկ դպրոցներ, վանքերից և մենաստաններից բոլորովին անկախ, որոնք աչքի ընկնող նորու-

թյուն էին միջնադարի կրթական համակարգի մեջ: Գրեթե բոլոր վանքերի դպրոցներին կից կային հարուստ մատենադարաններ հին, արժեքավոր ձեռագրերով ու գրքերով:

Կիլիկիայի գրական, գիտական դեմքերը մի կողմից սերտորեն կապված էին բուն հայրենիքի հարուստ փորձերի ու սովորույթների, իսկ մյուս կողմից էլ ժողովրդի հետ և ստեղծում էին գրական ու գիտական այնպիսի երկեր, որոնք ընդհանրապես արտացոլում էին հայ ժողովրդի կյանքի այս կամ այն կողմը, նրա երազներն ու տրամադրությունները: Կյանքի և աշխարհայացքի մեջ կատարվում է զգալի տեղաշարժ: Աշխարհականում է գիտության և գրականության ոչ միայն բովանդակությունը, այլև լեզուն: Ռուբինյանների տիրապետության ժամանակ, աշխարհիկ լեզուն մուտք է գործում նաև պետական պաշտոնական գործերում: Իշխաններն իրենց հրովարտակները, նվիրագրերը, դաշնագրերը և այլ գրությունները գրում էին աշխարհիկ, համարյա թե ժողովրդի խոսած լեզվով: Գրաբար լեզուն սահմանափակվում է միայն եկեղեցական գրականության և պատմագրության շրջանակներում: Բանաստեղծները, նույնիսկ գիտնականները, ձգտում էին գրել ժողովրդին հասկանալի լեզվով: Գրողները մոտենում էին ժողովրդին ու նրա անգիր բանահյուսությանը: Գրվում էին առակներ, հանելուկներ, խրատական, մանկավարժական մեծ ու փոքր ոտանավորներ, աշխարհիկ թեմաներով պոեմներ, ներբողներ, ողբեր և այլն: Կրոնական, դավանաբանական և բարեպաշտական զաղափարների կողքին, արտահայտություն են գտնում հայրենիքի և բնության սերը: Եթե նախընթաց դարերի կրոնական-եկեղեցական գեղարվեստական արձակի և չափածոյի մեջ գրեթե բացակայում էին գրողի անհատականությունը, անձնական ապրումները, ապա այժմ, գերվածքի մեջ երևում էին նաև գրողի հույզերն ու զգացմունքները, նրա ներքին աշխարհը, ձգտումներն ու խոհերը:

Եվ, վերջապես, Գրիգոր Տղայի ժամանակ են ապրել և ստեղծագործել Ներսես Լամբրոնացին, Մխիթար Հեռացին, Մխիթար Գոշը, Վահրամ Բարունին, պատմագիր Մատթեոս Ուռհայեցին և ուրիշներ:

Նախքան Գրիգոր Տղայի գրական ասպարեզ զալը, մենք Կիլիկիայում արդեն ունեինք հարուստ գրականություն, որի գլխավոր ներկայացուցիչը և ուղղություն տվող հանդիսանում է մեծ բանաստեղծ Ն. Շնորհալին:

Ահա ա՛յդ ժամանակ և գրական ա՛յդպիսի մի միջավայրում էր, որ հրապարակ եկավ Գրիգոր Տղան:

(Շարունակելի)